

5. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990.
6. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989.
7. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2000.
8. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 1999.
9. Моргун В.Ф. Інтедифія освіти: Психолого-педагогічні основи інтеграції та диференціації (інтедифії) навчання на прикладі шкільного циклу природничих дисциплін. Курс лекцій. – Полтава: Наукова зміна, 1996.

Л.С.Москаленко
Київ

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ШКОЛЯРА В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Становлення молодшого школяра як суб'єкта самосвідомості супроводжується новими якісними змінами, що виявляються у поглибленні процесу самопізнання на засадах розвитку здатності до самоаналізу [10]. Молодший шкільний вік є важливим етапом формування соціальної ідентичності особистості [5; 7]. Вступивши до школи, дитина стає школярем не одразу, це становлення, входження до шкільного життя триває протягом всієї початкової школи [12].

Соціальний статус є інтегральним показником положення соціальної групи та її представників у суспільстві, в системі соціальної ієрархії та суспільних відносин, яке характеризує систему прав, привілеїв і обов'язків, котрі має його носій (Б.Г. Ананьєв, Є.А. Ануфрієв, Р. Лінтон, С.Н. Тимашов, Т. Хоуменс, Т. Шибутані ін.). Будучи початково зовнішнім явищем по відношенню до особистості, соціальний статус заломлюється через систему її внутрішніх умов, інтеріоризується в її структурі (Б.Г. Ананьєв, Б.І. Додонов, В.С. Мерлін, Л.Е. Орбан-Лембрик ін.). Функціонування соціального статусу в системі соціальної стратифікації суспільства забезпечується двома зустрічними соціальними процесами: розподілом соціальних статусів між індивідами та соціалізацією носіїв статусів (М.Джонсон, М.Райлі, А.Фонер).

Соціальний статус молодшого школяра характеризується тим, що зміни способу життя пов'язані з необхідністю виконання нових видів діяльності: перш за все, навчальної, а також громадської (виконання різноманітних доручень у школі), трудової (розширення кола домашніх обов'язків) тощо. До кола спілкування школяра окрім найближчого оточення входять вчителі та інші працівники школи, однокласники та їх батьки, учні інших класів, учасники та керівники гуртків тощо. У дитини-школяра з'являється велика кількість різних обов'язків: від загального „ходити до школи” до цілої низки конкретних, що зумовлюються матеріальними умовами способу життя учня й регламентують його поведінку в школі та поза її межами. В той же час, значно обмежуються звичні права дитини, особливо на гру та свободу дозвілля. Належність дитини до соціальної групи школярів підтверджується такими зовнішніми атрибутами як шкільна форма, портфель, різноманітне шкільне приладдя, робочий стіл вдома тощо. Однією із особливостей статусу школяра є, з одного боку, позитивна його оцінка у суспільстві, а з іншого, – визнання не просто бажаності, а обов'язковості його набуття дитиною певного віку, зведене до мінімуму право вибору дитини щодо його набуття [6].

Основним показником становлення соціального статусу школяра в учнів початкової школи є рівень сформованості відповідної рольової поведінки, що включає обсяг та якість реалізації дитиною прав та обов'язків, зумовлених статусом школяра. Перебіг процесу становлення соціального статусу в учнів визначається низкою

психологічних умов: існуванням повної, адекватної та несуперечливої системи уявлень дитини про зміст статусного положення школяра, сформованістю соціальної позиції дитини та її „Образу-Я” як школяра, відображенням змісту статусу в підсистемі свідомості особистості [3]: соціальних потребах, мотивах, інтересах тощо.

Положення особистості у системі суспільних відносин (її соціальні функції, статус, ролі) стаючи об’єктом самосвідомості знаходить відображення в „Образі-Я” у системі самоідентичності [1; 8; 9; 11]. Поняття „Образу-Я” використовується у психології для позначення результуючих уявлень особистості про себе, продукту процесу самосвідомості (М.Й. Боришевський, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, В.С. Мерлін, В.В. Столін, П.Р. Чамата ін). У його змісті виокремлюють два утворення: знання про ті спільні риси і характеристики, які об’єднують суб’єкта з іншими людьми, – система соціальної ідентичності; знання, що виокремлюють „Я-суб’єкта” порівняно з іншими людьми, – диференціююча складова „Я-образу”, персональна ідентичність (В.В.Нуркова, В.В.Столін ін.).

Соціальна ідентифікація характеризує процесуальний аспект самовизначення індивідів у соціально-груповому просторі відносно багатоманітних спільнот як „своїх” та „не своїх” (В.С.Агеев, Т.С.Баранова, П.Бергер, Т.Лукман, А.К.Толмасова, В.А.Ядов). Ідентифікація може здійснюватися у різних формах: ідентифікація з особистістю (реальною чи ідеальною), ідентифікація з реальною групою й ідентифікація з номінальною групою, і відбувається на трьох рівнях: як бажання суб’єкта в чомусь наслідувати об’єкт, як деяке уподібнення в поведінці, як орієнтація на об’єкт ідентифікації як на певний еталон (О.М.Дубовська, Р.Л.Кричевський).

Під соціальною ідентичністю розуміють усвідомлення, відчуття, переживання особистістю належності до різних соціальних спільнот (В.А.Ядов, Д.Майерс), зокрема групи носіїв певного соціального статусу. Соціальна ідентичність дає відповідь на питання: „Хто я? З ким я?” та включає два компоненти:

- когнітивний – усвідомлення власної належності до спільноти носіїв певного соціального статусу (Ю. Москаль, Н.С. Арінушкіна, Т.Г. Стефаненко, В.В. Нуркова, В.А. Ядов та ін.);
- емоційний – ставлення до статусної належності, місце відповідної соціальної ролі в ієрархії соціальних іпостасей особистості (О.О.Бодальов, Ю. Москаль, Н.С. Арінушкіна, Т.Г. Стефаненко, В.В. Нуркова, В.А. Ядов та ін.) [1; 2; 9].

Мета статті – проаналізувати особливості соціальної ідентифікації молодшого школяра як психологічної умови становлення його соціального статусу.

Методика та організація дослідження. Для виявлення рівня сформованості рольової поведінки, яка включає обсяг та якість реалізації учнями прав і обов’язків школяра, використано методи експертного оцінювання, аналізу документів та соціометрії. Отримані емпіричні дані проаналізовано за такими показниками: ступінь реалізації учнями прав та обов’язків школяра, рівень навчальної успішності з основних дисциплін (української мови, читання, математики, довілля та англійської мови) та соціально-психологічний статус у класі. Для обробки результатів застосовано метод кластерного аналізу в програмі SPSS.

Особливості соціальної ідентифікації учнів оцінювалися з допомогою методик „Хто я?” за М.Куном, Т. Макпартлендом (для молодших школярів перелік суджень самоопису обмежено п’ятьма) та методики „Кому що підходить?” (за Г.А.Урунтаєвою, Ю.А.Афонькіною) [13]. Отримані дані дозволили проаналізувати соціальну ідентичність молодших школярів за когнітивним (усвідомлення учнями власної належності до спільноти школярів) та емоційним показниками (ставлення учнів до своєї статусної належності).

В емпіричному дослідженні брали участь 144 учня початкової школи, з них 44 учні другого, 49 учнів третього та 51 учень четвертого класів школи-гімназії №14 м. Полтави.

Результати дослідження та їх обговорення. За рівнем рівня сформованості рольової поведінки за допомогою кластерного аналізу молодших школярів об'єднано в кілька груп.

Особливості соціальної ідентичності учнів другого класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Особливості соціальної ідентичності учнів другого класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки

Групи учнів за рівнем сформованості рольової поведінки	Характеристики соціальної ідентичності учнів		
	Усвідомлення належності до групи школярів	Ставлення до статусного положення школяра	„Формула соціальної ідентичності”
Найменш чисельна група (16% учнів): мають відмінні показники навчальної успішності та високий соціально-психологічний статус серед однокласників („зірки”). Рівень виконання обов'язків школяра оцінюється вчителем як вищий за середній, рівень реалізації прав – як середній.	Належність до групи школярів усвідомлюється 86% учнів, у 57% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра („учень”, „школяр”, „другокласник”, „особа, що навчається у школі”) займає перше місце в самоописі соціальних ролей. 43% учнів серед п'яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов'язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (72%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „школяра”	„Я-школяр і це для мене важливо, школярем бути добре
Найбільш чисельна група (48% учнів): мають добрі показники навчальної успішності та невисокий статус у класі („неприйняті”). Демонструють середній рівень виконання прав та обов'язків.	Належність до групи школярів усвідомлюється 71% учнів, у 52% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самоописі соціальних ролей.	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, 57% учнів дають позитивну емоційну оцінку статусу „дорослий”, а 43% – статусу „школяра”.	„Я-школяр, добре бути і школярем і дорослим
Група (36% учнів): мають добрі показники навчальної успішності та невисокий статус у класі („неприйняті”). Демонструють низький рівень виконання прав та обов'язків школяра.	Належність до групи школярів усвідомлюється 75% учнів, у 44% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самоописі соціальних ролей. 6% учнів серед п'яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов'язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (69%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „дорослий”.	„Я-школяр, добре бути дорослим

На основі даних табл. 1 можна зробити висновок про те, що формуванню рольової поведінки школяра в учнів другого класу сприяють такі особливості їх соціальної ідентичності: усвідомлення своєї належності до групи школярів, високе місце двох соціальних ролей, що характеризують статус школяра, в ієрархії соціальних іпостасей особистості, позитивне емоційне ставлення до соціального статусу „школяра”.

Особливості соціальної ідентичності учнів третього класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки наведено в табл. 2.

Особливості соціальної ідентичності учнів третього класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки

Групи учнів за рівнем сформованості рольової поведінки	Характеристики соціальної ідентичності учнів		
	Усвідомлення належності до групи школярів	Ставлення до статусного положення школяра	„Формула соціальної ідентичності”
Найбільш чисельна група (53% учнів): мають добрі показники навчальної успішності, високий статус у класі „прийняті”, високий рівень виконання обов’язків і прав школяра.	Належність до групи школярів усвідомлюється 88% учнів, у 46% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самописі соціальних ролей. 23% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, однакова кількість учнів (по 46%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку як статусу „школяр”, так статусу „дорослий”	Я-школяр і це для мене важливо, добре бути і школярем і дорослим
Найменш чисельна група (6% учнів): мають добрі показники навчальної успішності, високий статус у класі („зірка”), високий рівень виконання прав школяра, вище середнього рівень виконання обов’язків.	Належність до групи школярів усвідомлюється 67%, 33% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра.	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (67%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „школяра”	Я-школяр, школярем бути добре
Група (41% учнів): мають добрі показники навчальної успішності, середній рівень виконання прав та обов’язків школяра, невисокий статус у класі („неприйняті”).	Належність до групи школярів усвідомлюється 65% учнів, у 40% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самописі соціальних ролей. 5% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, 60% учнів дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „школяра”.	Я школяр, школярем бути добре

Дані табл. 2 свідчать про те, що формуванню рольової поведінки школяра в учнів третього класу сприяють такі особливості соціальної ідентичності учнів: усвідомлення своєї належності до групи школярів, високе місце двох соціальних ролей, що характеризують статус школяра, в ієрархії соціальних іпостасей особистості, позитивне емоційне ставлення як до соціального статусу „школяра”, так і до соціального статусу „дорослого”.

Особливості соціальної ідентичності учнів четвертого класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки наведено в табл. 3.

Особливості соціальної ідентичності учнів четвертого класу з різним рівнем сформованості рольової поведінки

Групи учнів за рівнем сформованості рольової поведінки	Характеристики соціальної ідентичності учнів		
	Усвідомлення належності до групи школярів	Ставлення до статусного положення школяра	„Формула соціальної ідентичності”
Найменш чисельна група (14% учнів): мають відмінну успішність, високий статус у класі („зірки”). Демонструють високий рівень виконання обов’язків школяра та середній рівень реалізації прав.	Належність до групи школярів усвідомлюється 86% учнів, у 29% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самоописі соціальних ролей. 29% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (57%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „дорослий”	Я школяр і це для мене важливо, добре бути дорослим
Найбільш чисельна група (63% учнів): мають добру успішність та невисокий статус у класі („неприйняті”). Демонструють рівень виконання прав та обов’язків вище середнього.	Належність до групи школярів усвідомлюється 69% учнів, у 6% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самоописі соціальних ролей. 9% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (69%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „школяра”	Я школяр, добре бути школярем
Група (23% учнів): мають задовільну успішність, низький статус у класі („неприйняті”). Демонструють низький рівень виконання прав та обов’язків.	Належність до групи школярів усвідомлюється 75% учнів, у 17% дітей соціальна роль, що характеризує статус школяра займає перше місце в самоописі соціальних ролей. 8% учнів серед п’яти характеристик самоопису двічі називають соціальні ролі, пов’язані зі статусом школяра	Порівнюючи соціальні ролі „дитина”, „школяр”, „дорослий”, більшість учнів (58%) дають найвищу позитивну емоційну оцінку статусу „школяра”	Я школяр, добре бути школярем

Аналіз наведених у табл. 3 даних дозволяє зробити висновок про те, що формуванню рольової поведінки школяра в учнів четвертого класу сприяють такі особливості соціальної ідентичності учнів: усвідомлення своєї належності до групи школярів, високе місце двох соціальних ролей, що характеризують статус школяра, в ієрархії соціальних іпостасей особистості, позитивне емоційне ставлення до соціального статусу „дорослого”.

Порівняємо особливості когнітивного та емоційного компонентів соціальної ідентичності молодших школярів.

Переважає більшість учнів других-четвертих класів усвідомлюють свою належність до соціальної групи школярів. Суттєвих відмінностей в ступені усвідомлення цієї належності в учнів з різним рівнем сформованості рольової поведінки не виявлено.

Для певної частини молодших школярів (12,5%) других-четвертих класів висока значущість соціального статусу школяра виражається втому, що серед п'яти характеристик самоопису вони двічі використовують соціальні ролі статусу школяра („учень”, „третьокласник”, „людина, яка навчається у школі” і т.п.). Для більшості ж молодших школярів від другого до четвертого класу значимість соціальної ролі школяра у структурі соціальних іпостасей особистості зменшується, і соціальні ролі школяра на першому місці в самоописі вживаються все рідше. При цьому високий рівень сформованості рольової поведінки школяра (високий рівень реалізації прав та обов'язків, високі показники навчальної діяльності та статус у класі) забезпечується високою значимістю соціального статусу школяра (високим місцем двох відповідних соціальних ролей в структурі соціальних іпостасей).

Для половини молодших школярів (51%) статус „школяра” є більш привабливим ніж статус „дитини” чи „дорослого”, перевагу статусу „дорослий” віддають 41% учнів. Від другого до третього класу зменшується кількість учнів з найвищою позитивною оцінкою статусу „дорослого” і збільшується кількість дітей, для яких найпривабливішим є статус „школяра. При цьому більшість учнів з низьким рівнем сформованості рольової поведінки у другому класі віддають перевагу статусу „дорослого”, в третьому і четвертому класах – статусу „школяра. І навпаки, більшість учнів з високими показниками сформованості рольової поведінки в другому класі найвище оцінюють статус „школяра”, в третьому однаково високу оцінку дають і статусу „школяра” і „дорослого”, а в четвертому класі орієнтуються на статус „дорослого” як найбільш привабливий. Отже, результатом соціальної ідентифікації протягом молодшого шкільного віку є формування позитивного емоційного ставлення учнів до соціального статусу школяра, оцінка його як більш привабливого порівняно зі статусами „дитини” та „дорослого”. Але успішність рольової поведінки молодшого школяра забезпечується поступовою переорієнтацією учнів на статус „дорослого” як найбільш привабливий.

Висновки. Молодші школярі усвідомлюються свою належність до соціальної групи школярів, для більшості з них протягом навчання у початковій школі соціальна роль школяра стає менш значимою у структурі „образу-я”, але статус школяра порівняно зі статусом „дитини” та „дорослого” оцінюється все більш позитивно.

Учня з низьким рівнем сформованості рольової поведінки школяра (низький рівень реалізації прав та обов'язків школяра, задовільні або добрі показники навчальної діяльності, низький статус у класі) поряд з усвідомленням належності до соціальної групи школярів притаманна невисока значимість соціальної ролі школяра, поступовий перехід з орієнтації на статус „дорослого” як найбільш привабливий, до орієнтації на статус „школяра”.

Високий рівень сформованості рольової поведінки школяра (високий рівень реалізації прав та обов'язків, високі показники навчальної діяльності та високий статус у класі) забезпечуються єдністю когнітивного та емоційного компонентів соціальної ідентичності, а саме усвідомленням своєї належності до соціальної групи школярів, високою значущістю соціальної ролі школяра в структурі „образу я” та зниженням позитивної оцінки статусу школяра на користь статусу „дорослого”.

Суперечність між усвідомленням своєї належності до статусної групи школярів і нижчою оцінкою цього статусу порівняно зі статусом дорослого негативно впливає на становлення статусу школяра в молодших школярів на перших етапах навчання у школі і, навпаки, сприяє формуванню високих показників рольової поведінки школяра в кінці початкової школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аринушкина Н.С. Об определении и типах идентичности // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 48-53.
2. Бодалев А.А. О психологическом понимании Я человека // Мир психологии. – 2004. – №2. – С.12-17.

3. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. - №3. – С. 26-33.
4. Горбунко С. Структура і параметри рольової поведінки розумово відсталих підлітків // Психологія і суспільство. – 2003. – №5. – С.109-114.
5. Егоров И.В. Развитие «Я-концепции» у детей младшего школьного возраста // Начальная школа. – 2002. – №3. – С. 17-25.
6. Копилов С.О. Проблема самовизначення молодшого школяра щодо мети, змісту й форми освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №5. – С. 17-22.
7. Костяк Т.В. Индивидуальная форма социализации и особенности ее становления у дошкольников и младших школьников // Психология и школа. – 2003. – №4. – С. 62-75.
8. Москаль Ю. Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу // Психологія і суспільство. – 2006. – №1. – С.96-112.
9. Нуркова В.В. Роль автобиографической памяти в структуре идентичности личности // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 77-86.
10. Пеньковська Н. Розвиток здатності до самоаналізу у процесі особистісного становлення молодшого школяра // Психологія і суспільство. – 2006. – №1. – С.113-120.
11. Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.Й.Боришевского. – К.: Вища школа, 1980. – 167 с.
12. Сорокина В.В. Негативные переживания детей в начальной школе // Вопросы психологии. – 2003. – №3. – С.43-52.
13. Юдіна Н.О. Мотивація молодших школярів у процесі інтегрованого навчання. Методичні рекомендації для практичних психологів і вчителів початкової школи / За ред. В. Ф. Моргуна. – Полтава, ТЕРРА, 2002. – 43 с.

Л.С. Москаленко, Г.Ольшевська
Київ, Полтава

ОСОБЛИВОСТІ "ОБРАЗУ ТІЛА" ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Дослідженням проблеми "образу тіла" займалися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Так, структуру "образу тіла" та його особливості в різні вікові періоди вивчав Р. Бернс, емоційно-ціннісне відношення індивіда до власної зовнішності та його впливу на психологічне здоров'я особистості – О.Т. Соколова. І.Е. Вигерчук, М.В. Куніцина, З.М. Лук'янова досліджували вплив статі, віку, професії на Я-концепцію особистості, зокрема і на "образ тіла". І.С. Кон розглядав особливості "образу тіла" як компоненту Я-концепції особистості в юнацькому віці тощо.

За останні десятиліття відбулися значні зміни соціально-економічних умов життя у суспільстві, які призвели до встановлення в ньому нових цінностей та ідеалів. На сьогоднішній день пропагування засобами масової інформації певних стандартів краси та привабливості призвело до того, що така характеристика "образу тіла" як зовнішність за багатьма показниками визначає якість життя у соціумі. Всім цим впливам, у зв'язку з формуванням особистісної ідентичності в юнацькому віці, особливо піддаються юнаки та дівчата. Тому проблема особливостей "образу тіла" особистості саме в юнацькому віці потребує більш глибокого та детального вивчення.

Теоретичний аналіз проблеми. На сучасному рівні розвитку психологічної науки існують різні точки зору щодо визначення поняття „образу тіла”, але перш ніж з ними ознайомитися, даний феномен слід розглянути як частину більш складного утворення – Я-концепції особистості.

За найбільш поширеним визначенням у зарубіжній психології, Я-концепція являє собою сукупність уявлень індивіда про себе, поєднану з їх оцінкою [2;9]. Відповідно до даного визначення виділяють три складові концепції Я:

- 1.Описову (когнітивну) складову називають образом Я, до якої входять психічні,